

מבוא

הסיפור של השפה הערבית ותוצריה במשטר הציוני הוא אחד הסיפורים המרתקים של ההקשר הקולוניאלי שהתפתח בפלסטין המנדטורית במאה העשרים. זהו סיפור שטרם הסתיים והוא עדיין מתהווה בעוצמה ובדרמטיות המאפיינות את מלחמות השפה של התקופה המודרנית. אין זה מובן מאליו לספר את אירועי תולדות השפה הערבית ותוצריה תוך כדי ההתרחשויות עצמן, ובוודאי אין זה מובן מאליו כיצד לספרם. ואולי כאן טמון הפיתוי של מחקר זה – בחקירתם של אירועים על ציר הזמן הפועם, כאשר האירוע או הפעימה הם אלה שמובילים את הריקוד המחקרי אל תובנותיו ומגבלותיו. זאת ועוד, נראה שזהו סיפור בעל מבנה פתוח, והוא אינו מוביל לנעילה צורנית אלא מתאר את המשטר הקולוניאלי כאירוע תקשורתי מכונן.¹ מתוך מצב העניינים הזה עולה השאלה מה מקומו של המספר-החוקר ביחס לסיפור וכיצד הוא מבנה את הסיפור כסיפור מחקרי בר חליפין.

חוקרי הערבית ודובריה בעולם הערבי תמימי דעים בסוגיה אחת מרכזית: השפה הערבית היא הזירה העיקרית שבה מתבצע כינון הזהויות של דובריה בתקופה המודרנית.² בשל מרכזיותה היא משכה אליה כוחות חברתיים-כלכליים, פוליטיים ותרבותיים אשר ניסו להכריע באמצעותה סתירות חברתיות שונות,

1. במחקר זה נשתמש במונח "המשטר הקולוניאלי" לתיאור המשטר הציוני בשני מובנים. הראשון מתייחס לתופעה החברתית ההיסטורית של מדינה או קבוצה פוליטית ממוצא אירופי אשר כובשת מדינה או חברה אחרת מחוץ ליבשת האירופית. המובן השני הוא אנליטי, כלומר מתייחס למנגנוני משטר זה ולאופני השליטה והניהול שלהם את העמים הכבושים מצד אחד, ולאופני עבודת קבוצות כלכליות חברתיות ופוליטיות מעמים אלו בתוך מנגנונים אלו וכתגובה אליהם מצד שני. להרחבה על שני מובנים אלו ראו שנהב, קולוניאליות והמצב הפוסטקולוניאלי; Young, *Postcolonialism*, pp.1-69.

2. להצגה ראשונית של סוגיה זו ראו Haeri, "Form and Ideology".

שאינן קשורות בענייני שפה "פנימיים" גרידא.³ ההיסטוריה של מאבקים אלו הוגפנה במבני השפה הערבית ובאופני השימוש בה, והצטברה לכדי עבודה מחופצנת (objectified labor) לפי הגיון השפה הערבית עצמה. לדוגמה, בערבית המדוברת אפשר לייחס להגים מסוימים למעמדות חברתיים-כלכליים הקשורים לחלוקה בין כפר לעיר. מבחינה זו השפה הערבית ותוצריה הם כר פורה למחקר, מאחר שהזירה החיה של הערבית נושאת את ההיסטוריה החברתית של החברות הערביות באופן הדומה לרפואי היקבעות-יתר (overdetermination),⁴ יחסים מבניים מעבר לזמן ולמקום מסוימים שמקבלים צורה מסוימת על פי ההקשר שמפעיל אותם. דוגמה לכך היא היחסים בין הערבית המדוברת לערבית הספרותית, שהקשר המבני ביניהן קיים מאז תהליכי הקודיפיקציה של הערבית הספרותית בצורתה המוכרת כיום.

בהקשר של המשטר הציוני, כמו בהקשרים קולוניאליים אחרים בעולם הערבי, השפה הערבית ותוצריה היו זירת פעולה דינמית לכוחות החברתיים-כלכליים והפוליטיים שפעלו בה לאורך זמן.⁵ העיסוק בערבית מאז 1948 תוחם זירה מבנית אשר מתרחשים בה מאבקים, זהויות נבנות בה ואחרות מתפרקות, תרכובות חדשות מתגבשות ואחרות מתחזקות או נהרסות. מנקודת המבט של מדינת ישראל, שיזמה את קיומה של הזירה הזאת, היא נועדה לשמש מעין אתר להכניית הסובייקטיביות האינדיבידואלית והקולקטיבית של קבוצת הפלסטינים שנהיו אזרחי ישראל, קרי "ערבים ישראלים". כדי שהזירה המבנית תפעל כשורה נדרשו הן מנגנוני המדינה והן הכוחות החברתיים הפלסטיניים שפעלו בה לתרגם את כוחם לצורה מסוימת של השפה הערבית ותוצריה. מהלך זה של תרגום אינו מובן מאליו וגם אינו נתון אפריורית בגוף השפה עצמו. מנגנוני המדינה נדרשו לסמן את גבולות הזירה הזאת וקבוצת הפלסטינים בישראל נדרשה לקבל את הגבולות האלה, אם מרצון ואם בלית ברירה. כדי להתערב בשפה הערבית ובתוצריה באופן שיבטא את עמדת הכוח החברתי והפוליטי נחוצות מומחיות ובקיאיות בערבית ובהיסטוריה הענפה שלה. זאת ועוד, ההתערבות צריכה להיות מעין עיקרון

3. להרחבה בעניין מקומה ההיסטורי של השפה הערבית בסתירות החברתיות והפוליטיות במצרים ראו בדוי, *מסתויאת אל-ערביה*.
4. ראו Althusser, *For Marx*, pp. 87-128.
5. במחקרו על התפתחות הערבית הישראלית מצביע יונתן מנדל על המרכזיות של המיקום המבני של הערבית בהיסטוריה של המשטר הציוני, ומחלף את אופני השימוש בה על ידי מנגנוניו, בעיקר זה הביטחוני. שלא כמו מחקרו של מנדל, שמתמקד במנגנוני הביטחון ובציונים היהודים שפעלו בו, מחקר זה יתמקד בזירה שהוקצתה לפלסטינים אזרחי ישראל ובמנגנוניה האידאולוגיים, כמו שדה הספרות, האקדמיה ואחרים. להרחבה ראו Mendel, *The Creation*.

“ערבית”: סיפורה של מסכה קולוניאלית | איסמאעיל נאשף

מארגן, שיח המובן בקרב קבוצת הפלסטינים בישראל והמאפשר לבנות אירועים תקשורתיים המופנים כלפיה.⁶ תנאים אלו לבניית הזירה המבנית של השפה הערבית ותוצריה התקיימו באותה נקודה מכרעת, עם תום מלחמת 1948. ואולם הם לא צמחו מאירועי מלחמת 1948 אלא התהוו במציאויות הקולוניאליות מאז תחילת המאה העשרים, ובתקופה זו לא התקיימו בהכרח ברמה המבנית המארגנת של תחום חברתי או שדה מובחן בעל בסיס חומרי-מוסדי ברור.

כפי שמראים מחקרים עדכניים רבים העוסקים בהיסטוריה של השפה הערבית בתקופת היישוב, בקרב התנועה הציונית התקיים טיפוס מקדים של הזירה המתוארת ברמה המוסדית החומרית וברמת העיקרון המארגן.⁷ כך למשל נוסד בשנת 1926 המכון ללימודי המזרח באוניברסיטה העברית. ממוסד זה יצאו מומחים לשפה הערבית ותוצריה והשתלבו במוסדות התנועה הציונית, וחלקם המשיכו לעסוק בתחום זה גם לאחר קום המדינה.⁸ הביטוי הטקסטואלי הציבורי הראשון לכך היה העיתון חקיקת אל-אמר שהוציאה לאור ההסתדרות הציונית בשנת 1937, עיתון בשפה הערבית שפנה לציבור הקוראים הפלסטיני.⁹ מן הצד הפלסטיני, הפעילויות הטקסטואליות והציבוריות בערבית היו חלק מרכזי בתחייה הלאומית הערבית והפלסטינית.¹⁰ מן המחקרים שהתפרסמו לאחרונה עולה כי בתקופה שבין מלחמת העולם הראשונה למלחמת 1948 התקיים שדה מובחן של השפה הערבית ותוצריה בקרב החברה הפלסטינית.¹¹ בשדה זה פעלו עיתונים, כתבי עת, ספרות ושירה, בתי הוצאה לאור וציבור הקוראים. חלק מהאינטלקטואלים שפעלו בתקופה זו, אם בשדה המקומי ואם ברחבי העולם הערבי, המשיכו לעסוק בשפה הערבית ובתוצריה גם לאחר 1948 ולאחר הקמת מדינת ישראל. דוגמה בולטת היא האינטלקטואלים הפלסטינים אשר עבדו בעיתון אל-אתחאד לפני 1948 והמשיכו לעבוד בו ובכתבי העת שפרסמה המפלגה הקומוניסטית הישראלית בתחילת שנות החמישים.¹² התנועה הציונית בתקופת היישוב וקבוצת האינטלקטואלים הפלסטינים על זרמיה השונים נפגשו ברגע היווצרותה של הזירה המבנית, שאת קיומה יזמו מנגנוני המדינה לקראת סוף 1948.

6. על אירועים תקשורתיים ראו Hymes, “Introduction”.

7. אייל, הסרת הקסם.

8. שם, עמ' 44.

9. כבהא, עיתונות בעין הסערה.

10. יאע'י, חיאַת אַל-אַדב.

11. ראו למשל Ayalon, *Reading Palestine*.

12. על ההיסטוריה של עיתון זה והשפעתו על חיי הספרות הפלסטינית ראו אבו צאלח, אַל-חַרְכָּה אַל-אַדְבִּיָּה.

אף שהתקופה שלפני קום המדינה אינה במוקד מחקר זה, ההיסטוריה החברתית של השפה הערבית ותוצריה היא שכבה משמעותית בתהליכי כינון הזירה המבנית שהתרחשו אחרי קום המדינה. המחקר בוחן את יצירתה מחדש של ההיסטוריה הזאת בזירה המבנית שהקצתה לה מדינת ישראל ואשר כוונה לקבוצת הפלסטינים אזרחי ישראל. מטרתו העיקרית היא לברר את מבנה הזירה הזאת ולהבין את אופני עבודתה לאורך התקופה שמאז 1948 ועד ימינו אלה. זירה מבנית זו מייצרת סוג מסוים של פעולות טקסטואליות וציבוריות בערבית, הפועלות בקרב ציבור הקוראים שלהן – קבוצת הפלסטינים בישראל.¹³ המחקר מתמקד באופני כתיבתו ובאופני קריאתו של הטקסט, שכן הכתיבה והקריאה הן פעולות של סוכנות חברתית הנאבקות על אופי יחסיה של קבוצת הפלסטינים בישראל כקולקטיב עם מדינת ישראל, שהיא חלק מרכזי בה, ועם המשטר הציוני. ההנחה הבסיסית היא שאופני הכתיבה והקריאה הם המנגנון המתרגם את הכוחות החברתיים, הכלכליים והפוליטיים אל תוך השפה הערבית ותוצריה. הם מפסלים את הכוח החברתי לכדי צורה טקסטואלית ציבורית בת חליפין בקרב ציבור הקוראים הפלסטיני. הטקסט עצמו, בדגם הופעתו, הוא כוח חברתי בפני עצמו הפועל לפי חוקים פנימיים, ופעולות הכתיבה והקריאה שלו מעצבות מחדש את הסובייקט הפלסטיני הכותב והקורא. התנועה הזו אינה ליניארית, אף שלעתיים היא מוצגת כך; זוהי תנועה רציפה הנעה בכיוונים שונים, ומטרתנו כאן היא לחלץ את דפוסייה ואת צורותיה.

אין ספק שחקר ההיסטוריה החברתית של השפה הערבית ותוצריה במדינת ישראל הוא צורה של חקר ההקשר הקולוניאלי שהפלסטינים בישראל נמצאים בו. לכן סיפור ההיסטוריה של הסדר החברתי בפלסטין המנדטורית באמצעות סיפור ההיסטוריה של השפה הערבית ותוצריה הוא מהלך שמתבסס על תפיסה אנליטית באשר לסוגו של סדר חברתי זה. שדה המחקר רווי בספרות מחקר, ועמדותיה כה מגוונות עד שספק אם קיים עוד שדה מחקר השנוי כל כך במחלוקת אפיסטמית. ואם נחזור למקומו של המספר בתהליך הבניית הסיפור המחקרי הזה, הרי מתבקש להבהיר את תפיסתו האנליטית בהיבטים הרלוונטיים למחקר זה, ובעיקר באשר לסדר החברתי הפוליטי וליחסו כלפי קבוצת הפלסטינים אזרחי ישראל. בניגוד לתפיסות תיאורטיות אחדות, אטען כאן שסדר חברתי פוליטי יכול להתייחס לקבוצות נתינים שונות באופנים שונים ואף מנוגדים. במקרה שלנו, האופן שבו מדינת ישראל מתייחסת, באמצעות מנגנוניה, לקבוצת הפלסטינים שונה מיחסה כלפי היהודים האשכנזים ומיחסה כלפי היהודים הערבים. מדינת

13. על תהליכי כינון ציבור הקוראים בחברות הערביות המודרניות ראו Hafez, *Genesis*.

“ערבית”: סיפורה של מסכה קולוניאלית | איסמאעיל נאשף

ישראל אינה יוצאת דופן בעניין זה – זהו רק ביטוי להיותו של הפרויקט הלאומי המודרני פרויקט קולוניאלי שהוא גם מוגזע. במחקר זה לא נדון בקשר בין הרגע הלאומי (יחס המשטר הציוני ליהודים) ובין הרגע הקולוניאלי (יחסו לפלסטינים) של פרויקט זה, אלא אם הוא יסייע להבהיר היבטים מסוימים של המחקר.

קבוצת הפלסטינים בישראל

מה טיבם של היחסים בין מדינת ישראל לקולקטיב של אזרחיה הפלסטינים אף שקיימת ספרות ענפה העוסקת בנושא, אין זו שאלה מיותרת.¹⁴ להפך, נראה שדווקא בגלל העושר הספרותי יש לנסות לבחון מחדש את היחסים האלה לפי שאלת המחקר שלנו. השפה הערבית ותוצריה הם סממן של הזהות הלאומית הערבית הפלסטינית בקרב קבוצה זו של הפלסטינים, ובה בעת הם גם התשתית שהזהות הזאת עומדת עליה. מצב עניינים זה נגזר הן מההיסטוריה של השפה הערבית בקרב העמים הערביים בתקופה המודרנית והן מפירוק התשתית החומרית והחברתית של החברה הפלסטינית במלחמת 1948. מחד גיסא, החייאתה של הערבית במסגרת הפרויקט הערבי המודרני מיצבה אותה כסמן העיקרי של כינון הלאומיות הערבית המודרנית בקרב העמים הערביים, לרבות העם הפלסטיני לפני 1948. מאידך גיסא, קבוצת הפלסטינים בישראל אחרי 1948 נותרה ללא בסיס חומרי וחברתי שיכול לייצר את צורכי החברה ברמה החומרית, הסמלית והסמיוטית. כל שנותר לה הוא עצמה בהקשר של המנגנונים הישראליים; וזהותה הקולקטיבית מתבטאת בשפה הערבית, בהיסטוריה שלה ובתוצריה העכשוויים. על כן אחד האמצעים העיקריים שבעזרתם שללו מנגנוני המדינה את הקולקטיביות הלאומית הפלסטינית בישראל היה הפקעת אמצעי הייצור הסמיוטיים של השפה הערבית ותוצריה מהבעלות הקולקטיבית של קבוצת הפלסטינים בישראל. בפרקי הספר אתאר את הדרכים הקונקרטיות שבהן פעלו תהליכי ההפקעה, אדון אנליטית באופן שבו תהליכים אלו משקפים את טיב היחסים בין מדינת ישראל לקבוצת הפלסטינים שבה ואציע דרך תיאורטית לתפיסת הסדר החברתי שמבנה את היחסים בין המדינה ובין הקבוצה.

אזרחות היא בעצם מנגנון שליטה וניהול הפועל באמצעות רישום בירוקרטי מודרני המופנה לא רק כלפי מי שנמצא בתחום פעולתו אלא גם כלפי מי שאינו נמצא בו ומודר ומגורש משטחו הריבוני.¹⁵ רישום קבוצת הפלסטינים כאזרחי

14. ראו למשל בשארה, אֶל-עֶרֶב פִּי אִסְרָאֵל.

15. להרחבה בעניין האזרחות הישראלית של הפלסטינים ותפקידיה בעיצוב יחסיהם

ישראל אפשר את קיבוצם המבני וכך גם את השליטה עליהם ואת ניהולם היעיל; אבל הפרדתם כקבוצה משאר אזרחי המדינה אפשרה גם לייצר מחדש את הזהות הקולקטיבית של היהודים הציונים, שהם הבעלים של המדינה ושל אמצעי ייצורה הסמיוטיים נוסף על אלו החומריים. עם זאת, על אף קיבוצם של הפלסטינים כקבוצה "לא-לאומית" במוצהר, למעשה התחזקה לאורך השנים לאומיותם מתוך הניסיונות הממסדיים של מנגנוני המדינה לפרק את מאפייני הקולקטיביות הלאומית שלהם.

השפה הערבית ותוצריה הם ביטוי קלאסי של היחסים המורכבים בין קבוצת הפלסטינים בישראל ובין מדינת ישראל. הפקעתם מבעליה על מנת לפרק את הקולקטיביות שלהם נעשתה בדרכים קולוניאליות מודרניות, באמצעות המנגנונים הבירוקרטיים של מדינת הלאום, שפירקו את הקישור בין הפלסטינים כקולקטיב ובין הסמן של קולקטיב זה - הערבית.¹⁶ כך למשל קיבצה מערכת החינוך הישראלית את הפלסטינים בתת-מערכת נפרדת, מערכת החינוך הערבי, שמלמדים בה ערבית מסוימת. דוגמה נוספת: כדי שפלסטיני יוכל לדבר מחדש ערבית ולייצר בה, כדי ללמוד את השפה הערבית ותוצריה, היה עליו להשתלב באקדמיה הישראלית ובמוסדותיה. אם נקבל את ההנחה שקיימות כאן שתי קבוצות לאומיות והאחת שולטת בשנייה, אזי זהו מקרה קלאסי של יחסים קולוניאליים. אבל אם נניח שיש כאן קונסטלציה מורכבת יותר מיחסי שליטה של קולקטיב לאומי אחד במשנהו, בשל תהליכים היסטוריים הקושרים בין אתר המאבק ובין אתרים חברתיים, כלכליים ופוליטיים לאומיים ובין-לאומיים, אזי מתקבל המשטר הציוני. מדינת ישראל על שני המומנטים שלה, הלאומי והקולוניאלי, היא חלק ממשטר חברתי-כלכלי ופוליטי רחב ממנה שיש לו רמה חומרית ומוסדית משלו והיא מנוהלת על ידי עיקרון מארגן מסוים המאפשר לה לפעול. משטר זה מתחזק במידה רבה את מדינת ישראל ואת יחסיה עם הפלסטינים בכלל ועם קבוצת הפלסטינים אזרחיה בפרט.

בהקשר של זירת השפה הערבית ותוצריה בישראל, מבחינה בירוקרטית מנגנוניה של מדינת ישראל הם המתחזקים את רוב הפעולות הטקסטואליות והציבוריות בערבית. אבל דפוסי הקריאה והכתיבה בערבית נגזרים ממבנה-על כללי יותר של המשטר הציוני, אשר מנגנוני מדינת ישראל הם הביטוי הפרוצדורלי שלו. לדוגמה, בפרק השני של הספר מתוארים דפוסי הקריאה והכתיבה של הציונים ושל הפלסטינים והקשר המבני ביניהם. דפוסים אלו אינם מוגבלים לשטח

עם המדינה ראו נאשף, "חל אל-תואטוא".
 16. על הקשר בין הקולוניאלי למודרני בחברות תחת משטרים קולוניאליים ראו למשל Mitchell, *Colonizing Egypt*.

“ערבית”: סיפורה של מסכה קולוניאלית | איסמאעיל נאשף

הריבוני של מדינת ישראל וגם לא ליהודים כשהם לעצמם, אלא הם חלק ממשטר ציוני הפועל מעל לרמת המדינה – כמנגנון של ריבונות על שטח גיאוגרפי. לצורכי מחקר זה, הסדר החברתי הפוליטי המסדיר את היחסים בין קבוצת הפלסטינים בישראל ובין מדינת ישראל ייחשב להקשר קולוניאלי הבנוי על שליטה של התנועה הציונית בקבוצת הפלסטינים כקולקטיב לאומי, אם באמצעות מנגנוני המדינה ואם באמצעות המשטר הציוני. יחסי שליטה אלו בנויים מרבדים שונים מובחנים וקשורים ביניהם, ואחד מהרבדים האלה הוא הזירה של השפה הערבית ותוצריה. זאת ועוד, מנגנוני המדינה הם הגוף המבצע של תהליכי השליטה, הפירוק והארגון מחדש של הקולקטיביות הלאומית, והמשטר הציוני הוא מעין מבנה-על כללי של העקרונות המארגנים את הגוף המבצע הזה. מסגרת זו של יחסי שליטה קולוניאליים נבדקה מזוויות רבות, אבל השאלה שלנו עוסקת בשפה הערבית ובתוצריה. על כן עלינו לברר את המסגרת האנליטית שנשתמש בה בחקר תוצרי השפה הערבית והזירה המבנית שלה ובבחינת מקומם בסדר החברתי והפוליטי של מדינת ישראל.

המצב הסוציולוגי-גויסטי של הפלסטינים בישראל

המצב הסוציולוגי-גויסטי של חברה הוא חלק אינהרנטי מהסדר החברתי-כלכלי והפוליטי שלה. האירוע התקשורתי המתרחש בחברה, על סוגיו השונים, נגזר מהסדר החברתי-כלכלי והפוליטי שלה ומתורגם לשפת העיקרון המארגן של המישור הסוציולוגי-גויסטי. כדי שאירוע תקשורתי כזה ייווצר, יופץ ויגיע ליעדיו נדרשים כמה תנאים בסיסיים התלויים בשלב התפתחותה של החברה המסוימת. נגביל את הדיון שלנו לתנאים הנדרשים לאירוע תקשורתי במדינת הלאום המודרנית, וננסה לברר מהי הווריאציה הקולוניאלית שלהם. אז נבדוק את מידת הרלוונטיות של הדיון לקבוצת הפלסטינים בישראל ולמצבה הסוציולוגי-גויסטי, שחלקו עומד במוקד מחקר זה.

עקרון עבודתה של מדינת הלאום המודרנית הוא הסטנדרטיזציה של האירועים החברתיים המתרחשים בתחום ריבונותה. מדינת הלאום מורכבת מקהילות מדומיינות, והסטנדרטיזציה היא תנאי הכרחי לפעולתה של המערכת מול הקהילות המדומיינות ובתוכן.¹⁷ הסטנדרטיזציה של אירועים חברתיים מושגת באמצעות מנגנונים בירוקרטיים המתמחים בתחומי פעילותה של החברה. כך למשל בתחום החינוך נכפה על כלל הקהילה הלאומית מקבץ של הליכים

Anderson, *Imagined Communities* .17

בירוקרטיים כגון חלוקה לפי קבוצות גיל, לפחות ברמת העיקרון המארגן. סטנדרטיזציה כזאת מופעלת גם על תחום השפה ותוצריה ומארגנת אותו כשדה מובחן בגבולותיו המבניים ובעקרונות עבודתו הפנימיים.¹⁸ לפי מודל מדינת הלאום, יש לקיים תשתית חומרית ומוסדית ספציפית לתחום השפה ותוצריה על מנת שהליכי הסטנדרטיזציה האלה יפעלו. התשתית כוללת בניית מערכות דקדוק תקניות, מערכת חינוך פורמלי, אקדמיה העוסקת בלשון הלאומית התקנית, אמצעי תקשורת המוניים כמו עיתונות מודפסת ואלקטרונית ומוסד ספרותי - בתי הוצאה לאור, קנון ספרותי, תחרויות כתיבה, מילונים ואנציקלופדיות, וכמובן גם קהל קוראים.

מחקרים מראים כי קיימת שונות גדולה למדי בין מקרים היסטוריים שבהם התחוללו תהליכי כינון ובנייה של תשתית חומרית-מוסדית של תחום השפה.¹⁹ מבני התשתית פרטיקולריים להקשר החברתי הפוליטי שלהם. השונות ביניהם מצביעה על החשיבות שיש לייחס להקשר המסוים שנבדק, ומוכיחה כי יש לברר את מידת הרלוונטיות של המודל של מדינת הלאום ולהימנע מלכפות אותו מוכנית על מקרה כזה או אחר. זאת ועוד, ההיסטוריה הקולוניאלית בנויה בחלקה מיוזמות של מדינות לאום אירופיות לכונן את שדה השפה ותוצריה בקרב העמים הנשלטים על ידיהן. מורכבותה של ההיסטוריה הקולוניאלית דורשת מסגרות אנליטיות שיכולות להתמודד עם השונות, ואף עם מקרים ששוללים את מודל מדינת הלאום לסטנדרטיזציה של תחום השפה.

המצב הסוציולינגוויסטי בקרב קבוצת הפלסטינים בישראל הוא חלק מהסדר החברתי הפוליטי שמכפיף אותה למנגנוני המדינה כקבוצה נכבשת התלויה בכובש לשם קיומה החומרי והחברתי.²⁰ רבדיו של המצב הסוציולינגוויסטי בנויים מיחסי השליטה והניהול בין מנגנוני המדינה ובין הקבוצה. יחסים אלו פועלים בהקשר של ההיסטוריה והחומריות של השפה הערבית ותוצריה, המאופיינות במאבקים חברתיים ופוליטיים גם ללא קשר ליחסים הקולוניאליים עצמם - דוגמה לכך היא ריבוי הלהגים בקרב קבוצת הפלסטינים לפי משתנים מעמדיים, אזוריים ואחרים. התערבותם של מנגנוני המדינה במצב הסוציולינגוויסטי היא דיפרנציאלית ומשתנה על פי ההיסטוריה והחומריות של השפה והאינטראקציות ביניהן. כך למשל השפה הערבית המדוברת התפתחה אל מול השפה העברית

18. להרחבה על השפה במדינת הלאום כשדה חברתי מובחן ומאורגן ראו Thompson, *Studies*, pp. 44-72.

19. ראו למשל את ההשוואה בין מצרים, צרפת והודו אצל שרייבום-שבטיאל, *התחדשות הלשון*; Allen, *Public Eye*; Cohen, *Colonialism*.

20. על גישות שונות בנושא זה ראו אמארה, אל-ל'ע'ה אל-ערביה; Herzog and Ben-Rafael, *Language*; Suleiman, *War of Words*.

“ערבית”: סיפורה של מסכה קולוניאלית | איסמאעיל נאשף

ותוצריה דרך המגע עם מוסדות השלטון ועם כוחות השוק, ובעיקר עם מקומות עבודה. הערבית הספרותית, לעומתה, נותבה בעקביות לאפיקים אחרים של הכפפה וסטנדרטיזציה. כלומר, בניגוד למקרים אחרים, ברמה הציבורית לא פעלו מנגנוניה של ישראל על הציר המרכזי הקלאסי של השפה הערבית – הדיגלוסיה שבין הערבית המדוברת לערבית הספרותית התקנית – ולא ניסו לכפות משלב שפתי מסוים.²¹ אפשר לטעון שמנגנונים שונים פעלו על כל אחת מהשפות – הערבית המדוברת והערבית הספרותית. יש כאן פיצול מבני בין שתי השפות, והשפה היומיומית היא לרוב תערובת של להגים ומשלבים.

במחקר הזה נתמקד בהתרחשויות בשדה הערבית הספרותית ובהיותה סמן לקולקטיביות הלאומית של קבוצת הפלסטינים בישראל, שכן הערבית הספרותית שימשה אתר לבניית הזהות הקולקטיבית של הלאומיות החילונית הערבית בתקופה המודרנית וסימלה סוגי קולקטיביות שונים בתקופות שונות בהיסטוריה של הערבים. מעניין לציין כי מנגנוני המדינה קיבלו את תפקידה זה של הערבית הספרותית, הקצו עבודה את זירת הפעולה ופעלו ללא לאות לעיצובה על פי יחסיה הקולוניאליים של המדינה עם קבוצת הפלסטינים אזרחיה.²²

ההתמקדות של מחקר זה בערבית הספרותית כמרחב אשר מתבצעים בו תהליכי הבניה של קבוצת הפלסטינים בישראל כ“ערבים ישראלים” נובעת מסיבות אינהרנטיות לתופעת המחקר. מצד אחד אנו בודקים את השפה הלאומית של קבוצת הפלסטינים, המוכפפת למנגנונים קולוניאליים; גם השפה וגם המנגנונים האמורים פועלים לפי ההיגיון של שפה ספרותית בצורתה הטקסטואלית המודפסת. מצד שני, הבסיס החברתי-כלכלי של מדינת הלאום הוא הקפיטליזם, הפועל כעקרון-על מארגן.²³ המשמעות של הקשר זה היא שכדי שתוצריה של השפה יהיו בני חליפין על הבמה החברתית הציבורית, עליהם להיות מקודדים מחדש לפי תבנית טקסטואלית מודפסת. יש גם להביא בחשבון את ציר הקריאה והכתיבה, שהוא ביטוי לסוכנות חברתית הנובעת מההקשר של הקפיטליזם של הדפוס. כמו שצוין קודם, הקריאה והכתיבה מבצעות את המעבר בין תחומים וכוחות חברתיים שונים ובין תחום השפה. לכן הקריאה והכתיבה הן פעולות מרכזיות בעיצובו מחדש של הקולקטיב הלאומי, כלומר בתהליכי הסטנדרטיזציה

21. על דיגלוסיה ועל השפה הערבית כדוגמה מובהקת לדיגלוסיה ראו את מאמרו הקלאסי של פרגוסון, “Diglossia”, Ferguson.

22. המושג “זירה” (arena) לקוח מהפיתוח התיאורטי של וולושינוב. הוא פותח על ידי ויליאמס, שעסק בסימן כחלק מתהליכים חברתיים אמתיים, ועל ידי בורדייה כ”שדה”. ראו Volosinov, *Marxism*; Williams, *Marxism*; Thompson, *Studies*, pp. 42-72.

23. Anderson, *Imagined Communities*.

של הקהילה המדומיינת. משום כך נתמקד כאן בפעילות הטקסטואלית הציבורית של הזירה המבנית של הערבית הספרותית במדינת ישראל כזירת כינון של הסובייקט הפלסטיני הקולקטיבי בישראל.

הפעילות הטקסטואלית הציבורית של זירה מבנית זו ענפה וכוללת מנעד רחב של פלטפורמות פרסום והפצה ושל סוגות המאפיינות את הספרה הזאת במודל מדינת הלאום. פלטפורמות הפרסום וההפצה כוללות את מערכת החינוך הערבי, את האקדמיה ללשון הערבית, את תוכניות רשות השידור בשפה הערבית, בתי הוצאה לאור, עיתונות יומית וכתבי עת תרבותיים וספרותיים, כתבי עת אקדמיים, עמותות אזוריות, כנסים, ותחרויות ופרסים. הסוגות הטקסטואליות כוללות עיתונות יומית ומאמרי דעה, מסות של הגות, סיפורים קצרים, שירה, רומנים, ביקורת חברתית תרבותית, ביקורת ספרות, מסות על השפה הערבית ותוצריה, מאמרים על היחס למדינת ישראל ולפרויקט הלאומי הערבי, מחקרים מדעיים על החברה הפלסטינית והיבטיה השונים לרבות השפה הערבית, והצהרות לגבי עתיד הפלסטינים בישראל. כותבי הסוגות האלה לא היו קבוצה הומוגנית: היו בהם אינטלקטואלים פלסטינים ששרדו את מלחמת 1948, יהודים ערבים שהיגרו לישראל, פקידים במנגנוני המדינה, מזרחנים ישראלים מומחים, אנשי אקדמיה פלסטינים וישראלים, סופרים, משוררים, פוליטיקאים ופעילי ציבור. כל אלה יחד היוו את התשתית החומרית והמוסדית של הזירה המבנית של השפה הערבית ותוצריה.

יש לציין שתשתית זו דינמית ועברה שינויים לאורך השנים שמחקר זה עוסק בהן, כלומר מאז 1948 ועד ימינו. במהלך השנים האלה היו לפרקים פלטפורמות אחדות דומיננטיות יותר מאחרות. כך למשל במקרה של סוגת ביקורת הספרות. בתקופה הראשונה, בין 1948 לסוף שנות השישים, הפלטפורמה השלטת הייתה כתבי העת התרבותיים והספרותיים והיא שפרסמה את סוגת ביקורת הספרות, שהייתה תת-הזירה שבה התנהל עיקר המאבק על אופי היחסים בין קבוצת הפלסטינים בישראל ובין המדינה ומנגנוניה. בתקופה השנייה, מ-1970 ועד לתחילת שנות התשעים, חלו תהליכי אקדמיזציה של ביקורת הספרות, והפלטפורמה שבה התנהל המאבק נבנתה על ידי אקדמאים פלסטינים שלמדו ועבדו באקדמיה הישראלית ופרסמו מאמרי ביקורת ספרות לקהל הקוראים הפלסטיני בישראל בשפה הערבית.

מרכזיותה של סוגת ביקורת הספרות בענייננו דורשת הבהרה כבר בהקדמה זו למחקר. סוגת ביקורת הספרות מילאה תפקידים שונים בתקופה המודרנית.²⁴ במודל מדינת הלאום המודרנית, ובמיוחד בתקופה של כינון מנגנוני המדינה, היא

24. כאשר להיסטוריה החברתית של ביקורת הספרות ראו Habib, *History*.

“ערבית”: סיפורה של מסכה קולוניאלית | איסמאעיל נאשף

שימשה כלי חינוכי מתווך שלימד את ציבור הקוראים כיצד לקרוא וכיצד לכתוב טקסט ספרותי וטקסט בכלל. טענתי שהקריאה והכתיבה הן ביטוי של סוכנות חברתית המתרגמת את הכוחות החברתיים אל הטקסט ובחזרה – מתוך הטקסט לעיצוב מחדש של הכוחות החברתיים ושל מאבקייהם על השליטה והניהול של אמצעי הייצור. אם כך, ביקורת הספרות עשויה לשמש סדנה להבניית הסובייקט המודרני ואופני פעילותו בחברה הלאומית המודרנית. מהחומרים האמפיריים שנאספו לצורך מחקר זה מתחוורת באופן לא מפתיע הדומיננטיות של סוגת ביקורת הספרות בערבית בזירה המבנית של השפה הערבית ותוצריה בתקופה הראשונה של כינון הזירה המבנית הזו. זאת ועוד, תהליכי ההתפתחות בזירה המבנית הובילו לשינויים באופי ביקורת הספרות, ובעיקר לאקדמיזציה של הסוגה ולערבובה עם סוגות אחרות כמו שיח זכויות האדם.

אם כן, מדינת ישראל הפעילה מנגנונים של מדינת לאום מודרנית על מנת להקים את התשתית החומרית-מוסדית של הזירה המבנית של השפה הערבית ותוצריה. מנגנונים אלו, שפועלים לפי עקרון הסטנדרטיזציה המאפשר למדינת הלאום לשלוט בקהילות המדומיינות שתחת ריבונותה ולנהל אותן, הצליחו ליצור מצב היברידי ביחסים שבין קבוצת הפלסטינים בישראל למדינה עצמה. מצד אחד מנגנוני המדינה פעלו ליצור סטנדרטיזציה של הערבית הספרותית, העומדת בבסיס הבניית הסובייקט “ערבי ישראלי”. מצד שני, המנגנונים של הזירה המבנית לא פעלו על השפה המדוברת, בניגוד למקרים אחרים של מדינת הלאום בהקשר קולוניאלי; ייתכן שמנגנונים אחרים של המדינה חיזקו את הלהגים המפרידים בין סגמנטים שונים של קבוצת הפלסטינים בישראל, במטרה לפרק את הזהות הקולקטיבית הלאומית שלהם.²⁵ מחקר זה שמתמקד בזירה המבנית של השפה הערבית הספרותית ותוצריה יבדוק את ההיסטוריה החברתית שלה דרך תוצריה הטקסטואליים הציבוריים. בחלקם קיימת התייחסות ישירה לדיגלוסיה של השפה הערבית, ובפרט לזו של המצב הסוציולינגוויסטי בקרב הפלסטינים בישראל. אבל התייחסות זו אינה מתורגמת למנגנונים חומריים ומוסדיים אשר מפעילים היגיון של הומוגניזציה על משלבי השפה הערבית ותוצריה בישראל. הצגה קצרה זו של הסדר החברתי והתמקמות הזירה המבנית של השפה הערבית ותוצריה בסדר החברתי תאפשר לנו לנסח את תופעת המחקר ואת שאלת המחקר, שנדון בהן בפרקים הבאים באופן אנליטי יותר.

25. להרחבה בעניין פיצול הפלסטינים לקבוצות קטנות שלא על בסיס לאומי ראו *Sa'di, Thorough Surveillance*.

מבנה הספר

מחקר זה מבקש להתמודד עם סוגיית מיקומם של השפה הערבית ותוצריה כזירה מבנית שבה התנהלו תהליכי בדיקה ועיצוב מחדש של היחסים בין קבוצת הפלסטינים בישראל ובין המדינה והמשטר הציוני מאז 1948 ועד היום. הניסיון לתאר את ההיסטוריה החברתית של השפה הערבית הספרותית ותוצריה בישראל מבוסס על התפיסה שמנגנוני המדינה וקבוצת הפלסטינים ראו בערבית הספרותית סמן לקולקטיביות הלאומית של הפלסטינים בישראל, ולכן מי ששולט בה מעצב את אופי הקולקטיביות הזאת. לפיכך נעסוק בתוצרי הערבית הספרותית שנוצרו מתוך עמדות שונות בזירה מבנית זו ואשר נצרכו על ידי ציבור הקוראים הפלסטיני בישראל. תוצרים אלו הם טקסטים בני חליפין בתוך מנגנוני המדינה וקבוצת הפלסטינים בישראל, ולכן הסוכנות החברתית הרלוונטית בהקשר זה היא אופן קריאתם וכתבתם. כדי לבדוק את הסוגיה המרכזית במחקר זה נתמקד בטקסטים עצמם במופעם הציבורי, כאירוע תקשורתי המתאפשר מתוך אופן קריאה וכתובה מסוים. הספר מאורגן סביב ארבעה צירים מרכזיים שעוצבו כפרקי הספר.

הפרק הראשון דן בסוגיית ההיסטוריה המבנית של השימוש בשפה הערבית הספרותית ותוצריה בקרב קבוצת הפלסטינים בישראל. הפרק מנסה להתחקות אחרי התנאים המבניים המאפשרים קריאה וכתובה בקרב קבוצת הפלסטינים בישראל עקב האירוע המכונן של קבוצה זו, קרי הנכבה. הטרגדיה הפלסטינית ב-1948 הובילה למצב שבו קבוצת הפלסטינים איבדה את היכולת שלה לאבד, ובכך נשללה ממנה האפשרות לכונן קולקטיב. מנגד, הייתה נעילה של אופן קריאה וכתובה ציוני הבנוי על עורפות, שבו כל אירוע נקרא ונכתב מחדש על פי יחסו לפרויקט הציוני. יחסים מבניים אלו של תנאי האפשרות הובילו לפיתוח קריאה וכתובה פלסטינית כפייתית – קריאה וכתובה רפטיביים וצמודים לגוף הקריאה והכתובה העודף הציוני, וזאת על מנת שקבוצת הפלסטינים בישראל תתקיים כקבוצה. היחסים המבניים בין שני אופני קריאה וכתובה אלו, העודפת והכפייתית, מתקיימים בזירה המבנית של השפה הערבית הספרותית ותוצריה שמדינת ישראל הבנתה באמצעות מנגנוניה המודרניים. זירה מבנית זו, שנקרא לה "ערבית", בנויה משלוש שכבות עיקריות: התשתית החומרית המוסדית, הסימן כערך חליפין, והפעלת הסימן כעיקרון מארגן בצורת פורמציה שיחנית במציאות של אירועים תקשורתיים שונים שמתרחשים בזירה עצמה או ביחס אליה. בציר האופקי, "ערבית" מורכבת מעמדות מבניות שונות התובעות וריאציות רבות על יחסי קבוצת הפלסטינים בישראל עם המדינה. רשת העמדות האלה מייצרת את הדיוקן של הערבית בתקופה נתונה.

שלושת הפרקים הבאים ינסו לשרטט את הדיוקן הזה של "ערבית" בתקופות

“ערבית”: סיפורה של מסכה קולוניאלית | איסמאעיל נאשף

שונות בהיסטוריה החברתית שלה. הפרק השני עוסק בדיוקן “ערבית” בתקופה שראשיתה בשלהי 1948 ואחריתה בסוף שנות השישים של המאה העשרים. בתקופה ראשונה זו של חיי “ערבית” הציבוריים פעלו שלושה כתבי עת כפלטפורמות העיקריות לפרסום ביקורת ספרות, סוגה שתבעה סוג מסוים של קריאה וכתביבה בערבית ספרותית וקראה לסוג מסוים של קולקטיביות לאומית בקבוצת הפלסטינים בישראל. ביקורת הספרות נחלקה אז לשלוש עמדות עיקריות. האחת הייתה עמדתם של מנגנוני המדינה, שבאה לידי ביטוי בקריאתם ובכתיבתם של מומחים מזרחנים. עיקרה התפרסם בעיתון אל-יום, אבל מאחר שסוגת ביקורת הספרות הייתה אז בשלבי התפתחות מבחינת מומחים אלו התנהל מהלך “חינוכי” בקרבם על דפי כתב העת המזרח החדש. כבר בגיליון הראשון של כתב עת זה הועמדו קריטריונים ברורים לקבוצת הפלסטינים: הצהרת נאמנות מינימלית למדינת ישראל וניתוק הקשרים החברתיים והתרבותיים עם ההיסטוריה של התרבות הערבית האסלאמית הכללית. את העמדה השנייה בתקופה זו ייצג כתב העת אל-ג’דיד, ששימש שופר לפרסומים של המפלגה הקומוניסטית הישראלית. כאן נתמקד במאמריו של אמיל תומא, אחד האינטלקטואלים הפלסטינים הבולטים שפעלו לפני ואחרי הטרגדיה של 1948. לדידו של תומא, כדי להגדיר מחדש את הקולקטיביות הלאומית שלהם על הפלסטינים לחזור ולהתמקם ב“ערבית”, בהיותם בעליהם של אמצעי הייצור הסמיוטיים של הערבית הספרותית. את העמדה השלישית הוביל כתב העת אל-מוג’תמע, בהנהגת מייסדו מישל חדאד. חדאד, וקבוצת הפלסטינים שהתארגנה סביבו, קראו לחזרה ולהתמקמות המקבלת את התנאים שהציבה מדינת ישראל לפלסטינים – נאמנות למדינה והתנתקות מההיסטוריה של התרבות הערבית האסלאמית – באמצעות ייצורו מחדש של הפלסטיני “כבן ישראל”, כלשונו של חדאד. שלוש העמדות האלה התכתבו זו עם זו במהלך העשור הראשון שאחרי אירועי 1948. בתוך כך נוצר המנעד המבני של “ערבית” בתקופה ראשונה זו, והדינמיקה הדיכוטומית בין העמדות השונות עיצבה את היחסים המבניים שבבסיס “ערבית”.

הפרק השלישי מתמקד בתקופה שבה ביקורת הספרות בערבית הספרותית המכוונת לקהל הקוראים הפלסטיני בישראל עברה תהליכי אקדמיזציה. אטען כי תהליכים אלו יצרו מחדש את עמדת התיווך בתוך “ערבית” ובתוך כך עיצבו מחדש את הדינמיקה הפנימית שלה ואת יחסה אל זירות אחרות במנגנוני המדינה. הנשאים ההיסטוריים של תהליכים אלו הם קבוצת האקדמאים הפלסטינים שהתחנכו במערכת החינוך הערבי בישראל והמשיכו את לימודיהם באקדמיה הישראלית, וחלקם אף החלו לעבוד בה במשרות תקניות. אחת הדמויות המרכזיות בתהליכי האקדמיזציה של ביקורת הספרות בערבית בתקופה זו היא מחמוד ע’נאים. נבחן את קורפוס ביקורת הספרות של ע’נאים, שעסק בספרות

הפלסטינית בישראל וכיוון לקהל הקוראים הפלסטיני באמצעות פרסום בכתבי עת ספרותיים שהם חלק מהתשתית החומרית המוסדית של "ערבית". ע'נאים למד בחוג לשפה וספרות ערבית באוניברסיטת תל אביב ואת עבודות המוסמך והדוקטור שלו השלים בהנחיית הפרופסור ששון סומך. מהשוואת גופי הידע של שני חוקרים אלו עולה שע'נאים הוא בעצם מעין חיקוי של הנכבש את דמותו האינטלקטואלית של כובשו, במיוחד בסוגיית המודרניזציה של השפה הספרותית הערבית ותוצריה בקרב הפלסטינים בישראל.

בפרק הרביעי נתמקד ברגע המפנה שחל בתחילת שנות התשעים ובא לידי ביטוי במישורים חברתיים, כלכליים ופוליטיים רבים, גלובליים ומקומיים כאחד. מבחינת "ערבית" נוצרו שני תהליכים מקבילים שהמאפיין העיקרי שלהם הוא תביעה למונופול על השפה הערבית ותוצריה במדינת ישראל. תביעה כזאת לא הייתה קיימת בצורתה זו עד אז. השינוי התחיל ברמה החומרית המוסדית של "ערבית": חלה עלייה משמעותית במספר ארגוני חברה אזרחית שעסקו בפרויקטים שמטרתם שיפור מעמדה של השפה הערבית הספרותית ותוצריה בישראל, ובמיוחד בקרב קבוצת הפלסטינים אזרחי ישראל. בה בעת, תהליכי האקדמיזציה שהתרחשו בתקופה הקודמת הובילו להתארגנות של קבוצת אינטלקטואלים פלסטינים שקראו כבר ב-1989 להקמת אקדמיה ללשון הערבית בישראל. תהליך זה הבשיל לאחר כשני עשורים, בשנת 2007, לכדי חקיקת חוק המוסד העליון ללשון הערבית, הדומה לחוק המוסד העליון ללשון העברית שנחקק ב-1953. כך נוצר מנעד חדש של עמדות ב"ערבית", וכל עמדה הציעה מסלול שונה של חזרה והתמקמות אל מול השפה הערבית הספרותית ותוצריה. הדינמיקה שמתפתחת בין העמדות השונות האלה ב"ערבית" של ימינו בנויה על פורמציות שיחניות מקצועיות של מומחיות אשר תובעות מונופול על תחום השפה הערבית הספרותית ותוצריה, ולא על אירוע מסוים או על שרשרת אירועים תקשורתיים, בניגוד לנעשה בתקופות הקודמות. חלק מהעמדות, כמו זו של האקדמיה, תובעות את המונופול דרך האופן הכפייתי, ואילו עמדות אחרות מנסות להשתחרר מהכפייתיות ולדרוש בעלות על עודפות לאומית פלסטינית.

לאחר שנחלץ בפרקי הספר מאפיינים של תקופות בהיסטוריה החברתית של "ערבית", בפרק הסיכום ננתח את הנרטיב המארגן הכללי שלה. נבחן את החוטים האנליטיים הקושרים בין התקופות, על דיוקנאותיה השונים של "ערבית". בשלב זה של המחקר המטרה אינה רק חילוץ הנרטיב של יחסי הפלסטינים בישראל עם המדינה והמשטר הציוני דרך נקודת ההתבוננות שמאפשרת לנו "ערבית" וההיסטוריה החברתית שלה. מבלי להמעיט מהחשיבות של הנרטיב ההיסטורי הזה, ננסה גם לקרוא ולכתוב דרכו את האפשרויות הטמונות בו לטרנספורמציה של המלכוד המבני של "ערבית". מלכוד זה, של נכבש וכובש, של אופני הסוכנות

“ערבית”: סיפורה של מסכה קולוניאלית | איסמאעיל נאשף

העודפת וזו הכפייתית, של סתירה בלתי פתירה על בעלות על אמצעי ייצור הקולקטיב, הוא המרכז המארגן של הנרטיב ההיסטורי. במבוא הזה פתחנו את סיפורה של “ערבית”. סרטנו ביוגרפיה של זירה מבנית שתפקידה המרכזי הוא עיצובם מחדש של היחסים בין קבוצת הפלסטינים בישראל למשטר הציוני. המסע בנפתולי הביוגרפיה של “ערבית” יעבור דרך ארבע תחנות עיקריות ויגיע אל תחנה נוספת, חמישית, שטרם התממשה לה. כאן עלינו לחזור לסוגיה של עמדת המספר או החוקר. עמדה זו היא קריאה וכתביה השוללת את האופציות המבניות שמנגנוני המדינה מציעים לקבוצת הפלסטינים כקולקטיב, והחוקר הוא תוצר של השלילות האלה. אבל כושר השלילה האנליטי אינו טומן בחובו בהכרח דיאלקטיקה של שחרור; הוא רק מפנה את הדרך אליה. כך גם התחנה שטרם התממשה: יש לפנות תחילה את הדרך אליה, כפי שעשה החכם שראה את כל האמת רק בעת שהלך אליה.

מחקר זה התאפשר בזכות תרומתם של אנשים רבים שעסקו בקורותיה של השפה הערבית הספרותית מאז 1948 ועד ימינו. ברצוני להודות במיוחד לסלמאן נאטור, שהכניס אותי למרחבי הזיכרון של הערבית הספרותית בקרב הפלסטינים בישראל. חנא אבו חנא עזר לי לרקום חוטי מידע לכדי תמונה שאפשר להתבונן בה ממרחקי זמן ומקום. מחמוד ע'נאים פתח בפניי את שערי האקדמיה ללשון הערבית בישראל, ובכך אפשר לי גישה להיסטוריה של בניית המוסד הזה. פארוק מואסי שיתף אותי בהיסטוריה של עשיית ערבית ספרותית גופא. תודה מיוחדת ליורם מיטל מאוניברסיטת בן-גוריון בנגב על תמיכתו האינטלקטואלית והאישית לאורך השנים שבהן ערכתי את המחקר. דניאל ממון מאוניברסיטת בן-גוריון בנגב תמך בפרויקט הזה הרבה מעבר למצופה מקולגה. הוא הצליח לכנות מחדש את אותן הנקודות שהמסדריות מחקה. לולא תמיכתו של יהודה שנהב בפרויקט, על שלביו השונים, ספק אם היה יוצא לאור בצורתו זו. הדיונים עם אמנון רז-קרקוצקין היו מרתקים, אבל האתגר האמתי היה בזה שלא הייתי צריך להסביר לו את הטענות האנליטיות והסגנוניות שלי. תודה לאנשי הוצאת מכון ון ליר ובמיוחד לעורכת הראשית וראש ההוצאה לאור טל כוכבי ולמפיקה האחראית יונה רצון, שבדרךן המקצועית, המיומנת והמנוסה הובילו להבאתו של כתב היד לכדי גמר. העבודה עם לידר ארצי, עורכת הלשון, הייתה עבורי הזדמנות חדשה ללמוד על סגנון וניסוח, ועל כך אני מודה לה. תודה מיוחדת לאניסה אשקר שנתנה את הסכמתה להשתמש בעבודת האמנות שלה על עטיפת הספר.